

MECSI BEATRIX

AZ „ÁTKELÉS A NÁDSZÁLON” LEGENDA EREDETÉNEK KÉRDÉSÉRŐL

Kelet-Ázsia számos országában igen népszerű a Zen buddhizmus alapítóját, Bodhidharmát egy nádszálon állva ábrázoló képtípus. Bodhidharma átkelését a Jangce-folyón, ami a legenda szerint egy nádszál segítségével történt, a kutatás az írásos hagyományokban oly gyakran előforduló félreolvasásnak, illetve elírásnak tulajdonítja, és ehhez köti a legenda képi ábrázolásának megjelenését is. A szerző e tanulmányában bemutatja, hogy nem csupán az írásos hagyományok teremtették meg ezt a képeken oly gyakran ábrázolt legendát, hanem korábbi, más hagyományokból is ihletet merítő képi ábrázolásmódok is elősegítették e legenda létrejöttét. A kutatásra oly gyakran jellemző, a szövegek elsődlegességét hangsúlyozó irányzattal szemben Bodhidharma nádszálon való átkelésének példáján bemutatásra kerül, hogy a képek és szövegek kapcsolata sokkal organikusabb, és bizonyos esetekben a képek hatottak bizonyos legendák újabb és újabb szövegváltozatainak létrejöttére.

Kelet-Ázsia számos országában igen népszerűek a zen buddhizmus¹ alapítójával, Bodhidharmával kapcsolatos ábrázolások.

BODHIDHARMA

Bodhidharma, akit Kínában *Putidamónak* vagy egyszerűen csak *Damónak* hívnak,² egy indiai származású hittérítő volt a legendák szerint, akit a Kínában működő keresztény misszionáriusok sokáig Szent Tamás keresztény apostollal véltek azonosítani, hiszen Szent Tamás Indiában térített.³

Egyes legendák brahminnak, míg mások egy dél-indiai király fiának tartották, aki a mahájána buddhizmus népszerűsítésére idős korában Kínába utazott. Itt a Liang-dinasztia buddhizmust pártoló uralkodója, Liang Wu császár (梁武帝, uralk. 502–549) fogadta udvarában, ahol hamarosan kiderült rövid beszél-

¹ Meditációs buddhizmus (*dhyāna* szanszkritul, *chan* kínaiul, *śōn* koreaiul, de leginkább japán kiejtésű alakja, a *zen* ismeretes a nyugati közönség számára).

² Neve *Putidamo* vagy *Damo* kínaiul, *Boridalma* vagy *Dalma* koreaiul és *Bodai Daruma* vagy *Daruma* japánul. Nevének utolsó két szótagját általában a következő két karakterrel jelölik: 達磨.

³ Faure 1993, pp. 45–50.

getésük kapcsán, hogy igencsak eltérő módon értelmezik a buddhizmus lényegét.⁴ Nem is csoda, ha ezután Bodhidharmának nem volt maradása a császári udvarban, és így kénytelen volt Észak-Kínába távozni – a legendák szerint egy nádszál segítségével kelve át a Jangce-folyó vizén.⁵ Majd úgy tartják, a híres Shaolin-kolostorhoz közel 9 évig ült meditációban a falat bámulva.

Nehezen fogadott tanítványokat, ellenben annál több ellenséget szerzett magának, ugyanis bizonyos források megemlékeznek arról, hogy vetélytársai megmérgezték.⁶

De ezzel nem ért véget a történet, hiszen halála után egy kínai zarándok beszámol róla, hogy útban hazafelé látta Bodhidharmát India irányába menni. Bodhidharma kezében egy szandált tartott, amelynek a párját meg is találták, miután felnyitották Bodhidharma sírját, ami, csodák csodája, üres volt.⁷

KUTATÁSI MÓDSZEREK

Bodhidharma elképesztő népszerűsége és ábrázolásainak a populáris kultúrában való tömeges megjelenése késztetett arra, hogy megvizsgáljam, hogyan is indult e legendás vallásalapító a nagymértékű népszerűség felé, honnan erednek és miképpen változtak a róla szóló történetek, és elsősorban – mint művészettörténészt – az érdekelt, hogyan is keletkeztek a legkorábbi ábrázolásai a vizuális művészetekben, mikor jelentek meg bizonyos legendaelemek, miféle kapcsolat van a leírt szövegek és a vizuális ábrázolások között.

Többéves kutatómunka során összegyűjtöttem a Bodhidharmáról fellelhető elsődleges, illetve másodlagos írott forrásokat, amelyekből táblázatok segítségével összeállítottam az egyes legendaelemek előfordulását és megjelenési sorrendjét. Ezzel párhuzamosan összegyűjtöttem Bodhidharma vizuális médiában – elsősorban rajzokon, festményeken, szobrok formájában – előforduló ábrázolásait, majd összevettem az írásos és képi forrásokat, hogy megérthessem a

⁴ Tao-jüan: *Csing-te Csuang-teng lu* (Daoyuan: *Jingde chuandeng lu*, jap. *Keitoku Dentóroku*) [A Láng Átadásának Feljegyzései]. 1004 (T. 51. 2076. 219a). Lásd még: Dumoulin 1951, pp. 67–83; Hszüe-tou Cs'ung-hszen, *Pi-jen lu* (Xue dou Chongxian, *Biyan lu*) [Nefrit szirt feljegyzések], 1125 (T. 48, 2003, 104a). Lásd még: *Hekigan-sú teihon*. Kiadó: Itó Jüten, Riszó-sa, Tokió, 1963.

⁵ Hsziszou Saotan: *Wucsia Csengcung can* (Xisou Shaotan, *Wujia Zhengzong zan*) [Dicsérek az Öt Házból, az Igaz Iskolában], 1254 és lásd a téma képzőművészeti megjelentéseit a 13. századtól kezdve.

⁶ *Li-tai Fa-pao chi* (*Lidai Fabao ji*) [Történelmi Feljegyzések a Tanításról]. 774 körül (T. 51.2075:180c).

⁷ Jang hszüan-cs'i: *Lojang csie-lan csi* (Yang Xuan ji, *Luo-yang Gielan ji*). 547. Lásd még: Wang Yi-tung 1984; *Cu-t'ang csi* (*Zutang ji*), 952. Erről még: Szekigucsi Sindai 1967, pp. 205–210.

vallásos legendaképződés dinamikáját és a képek és szövegek kapcsolatát, összefüggésrendszerét.

Megvizsgálva gazdag forrásanyagunkat, nem volt nehéz észrevenni, hogy mennyivel gazdagabbak a képi ábrázolások a szöveges forrásokkal szemben. Számos olyan legendarészlet jelent meg a képeken, amely a szövegekben nem, vagy csak később tűnt elő. A művészek tehát nyilván nem csupán az írott forrásokra támaszkodva alkottak, hanem gyakran fordultak más forrásokhoz, amelyekből új elemeket tettek hozzá a már meglévő legendákhoz, gazdagítva és színeztve az amúgy is sokrétű hagyományt. Érdekes megfigyelni, hogyan jelentek meg bizonyos új elemek Bodhidharma legendájában, és ezek hogyan befolyásolták a későbbi szöveges és képi ábrázolásokat.

Különösen Bodhidharma nádszálon való átkelésének legendájával kapcsolatban mutatható ki, hogy az alkotók a nádszálat a buddhista szentek (szanszkritul *arhátok*) átkelés-jeleneteiről kölcsönözhatték, és így tették Bodhidharma lábai alá, majd csak ezután vált Bodhidharma egyik fontos ismertetőjegyévé nem csak a képeken, hanem a szövegekben is.

BODHIDHARMA A NÁDSZÁLON

Ez a legenda talán az egyik legidézettebb történet Bodhidharma életéből, ahol a pátriárka egy nádszál segítségével kel át a Jangce-folyón.

Újra alaposan megvizsgálva ezt a legendát, megtehetjük annak okát, hogy miért is kelhetett át Bodhidharma a nádszálon, egyes újabb legendák szerint nemcsak a Jangce-folyón, hanem a tengeren is, és talán ennél az epizódnál mutatható ki több-kevesebb bizonyossággal a képek és szövegek különös kapcsolata, megcáfolva számos híres kutató e téren végzett vizsgálódása alapján levont következtetéseit.⁸

Az egyik legkorábbi eredeti nádszálás Bodhidharma-ábrázolás a 13. század elejére keltezhető. Festőjének nevét nem ismerjük, de annyit tudunk, hogy a képen található kísérőszöveg írója Changweng Rujing 如淨 (1163–1228), a híres kínai meditációs mester, a hazánkban is egyre népszerűbb híres japán szerzetes-filozófus, a *szótó zen* iskola megalapítója, Dógen Kigen 道元希玄 (1200–1253) tanítója volt.⁹ Sajnos ez a festmény elveszett a második világháború alatt, csak fényképek maradtak róla.¹⁰

⁸ Lásd Charles Lachmann tanulmányát, aki elsőként hívta fel a figyelmet e legenda problematikájára: Lachmann 1993.

⁹ Dógen Kínában töltött éveiről lásd Kodera 1980, pp. 51–57.

¹⁰ Brinker 1973, p. 30.

1. kép: Ismeretlen festő: *Bodhidharma átkelése egy nádszálon állva*
1228 előtt, felirat: Changweng Rujing (1163–1228)

2. kép: Jitang Li Yaofu (jap. Kidó Rigjófu): *Bodhidharma átkelése egy nádszálon állva* 1317 előtt, felirat: Yisang Yining (jap. Isszan Icsinei, 1247–1317)

A festmény az 1228-as év előtt keletkezhetett, vagyis a festményen található írás készítőjének halála előtt. Bodhidharma kopasz, szakállas és fülbevalót visel. Ruhája hullámszik a szélben (1. kép).

A legkorábbi „Bodhidharma nádszálon”-ábrázolások között Jitang Liyaofu (jap. Kidō Rigijōfu) tusfestményét említhetjük még, amelyen Yishan Yining 一山一寧 (jap. Isszan Icsinei, 1247–1317) felirata olvasható:¹¹ „Lábaim alatt mélység és világosság.”¹² A kép fújott tus technikával készült (jap. *Fukizumi*)¹³ (2. kép).

A kiotói Nanzendzsi- 南禅寺 templom gyűjteményében található Kian Szóen 規庵祖圓 (1261–1313) japán szerzetes feliratát viselő színes selyemfestmény tartozik még a korai példák közé (3. kép).

Míg ezek a 13. századi alkotások e téma legkorábbi fennmaradt példái, egy Shaolin-kolostorból (*Shaolinsi* 少林寺, ahol Bodhidharma 9 éves fal-meditációját töltötte a legendák szerint) származó pacskolat (domborműről tussal készített képi másolat) azt sugallja, hogy valószínűleg a téma már létezett a 11. század közepén is. A kép felirata szerint az a kő dombormű, amelyről a pacskolatot készítették, 1308-ban készült. A képet kísérő szöveg azonban a 11. században uralkodó Északi Song császár, Rhenzong 仁宗 (r. 1023–1064) dicsőítő szavait tartalmazza, tehát valószínűnek tartható, hogy a kép is a szöveggel egyidejű prototípust mutathat (4. kép).

AZ ÁTKELÉS-TÉMA AZ ÍRÁSOS FORRÁSOKBAN

A nádszálon való átkelés témáját nem találjuk meg Bodhidharma legrégebbi szöveges legendái között.

A *Xu Gaoseng zhuan* 續高僧傳 (*Híres szerzetesek életrajzai*, 645) lapjain nem találunk említést a folyón való átkelés epizódjáról. A szöveg csak arról számol be, hogy Bodhidharma Kínába először Liu Song területére érkezett, és aztán északra, Wei államába ment.

A *Putidamo nanzong ding shifei lun* 菩提達摩南宗定是非論 (*Bodhidharma déli iskolájával kapcsolatos igaz és hamis nézetekről szóló értekezés*, 732) tartalmazza Bodhidharma Liang Wu császárral folytatott eredménytelen beszélgetését, majd Bodhidharmának a Shaolin-kolostorba való távozását, de nem tesz említést a folyóról.

¹¹ A Metropolitan Museum of Art, New York gyűjteményében. A reprodukció forrása: Awakawa 1970, fig. 17. Lásd még: Brinker–Kanazawa 1996, p. 126–129, fig. 89 (részlet).

¹² Awakawa 1970, fig. 17 fordítása alapján.

¹³ „Fújott tus” (jap. *fukizumi*) technika: a tust egy üreges hengeren (általában bambuszon vagy nádszálon) keresztül fújja a művész a papírra. Lásd: Kanazawa 1979, p. 197.

3. kép: Ismeretlen festő: *Bodhidharma átkelése egy nádszálon állva*
1303, felirat: Kian Szóen (1261–1313)

4. kép: Ismeretlen festő: Bodhidharma átkelése egy nádszálon állva
1308 előtt

A *Fabao-templom feljegyzései* (*Lidai Fabao ji* 曆代法寶記, 774), a *Baolin-kolostor feljegyzései* (*Baolin zhuan* 寶林傳, 801) és a *Tang-korszak régi története* (*Jiu Tang shu* 舊唐書, 945) mind megegyeznek ebből a szempontból.

A *Pátriárka-csarnok gyűjteménye* (*Zutang ji* 祖堂集, 952) írja, hogy „Bodhidharma titokban a folyó északi partjára távozott”.

11. századi források – *A mécses áthagyományozásának feljegyzései* (*Jingde Chuan deng lu* 景德傳燈錄, 1004) és *A Tan átadása az igaz iskolában* (*Chuan-fa zhengzong ji* 傳法正宗記, 1061) – említik Bodhidharma Jangce-folyón való átkelését, de egyik sem beszél a nádszálról.

A legkorábbi fennmaradt írásos forrás Bodhidharma nádszálon való átkeléséről a Jangce-folyón a *Wujia Zhengzong zan* 五家正宗贊 (*A törvényes tanítások az Öt Házból*, 1254), amely így ír erről az epizódról: „[Bodhidharma] letört egy nádszálat, átkelt a Jangce-folyón, megérkezett a Shaolin-kolostorhoz és 9 évig nézte a falat.”¹⁴

Egy valamivel későbbi forrás, a *Zizhi Tongjian* 資治通鑑 (1270) így írja le a jelenetet: „A 19. (napon) elhagyta Liang területét. Letört egy nádszálat, átkelt a folyón, északra sietett, és a 3. (napon) elérte Wei állam határát.”¹⁵

A NÁDSZÁL-MOTÍVUM FORRÁSAI

Miért jelenik meg a nádszál Bodhidharma legendájában?

Fontein és Hickman úgy magyarázza ezt a jelenséget, hogy ahol a korábbi források a ’titokban, lopva’ jelentésű karaktert használták, a későbbi források ezt a ’letört egy nádszálat’ jelentésű kétkarakteres szöveggel helyettesítették be.¹⁶ „Ez a változtatás félreolvasás eredménye is lehet – magyarázza Fontein és Hickmann –, ami gyakran előfordul a kínai irodalmi hagyományokban.”¹⁷

Brinker és Kanazawa szintén hasonlóképp magyarázzák ezt a változást, mondván, hogy „talán a legenda egy félreértésen alapul, egy szöveg vagy szövegrészlet téves magyarázatán, vagy azon a szándékon, hogy Bodhidharma tiszteletét megmentsék, miután Liang Wu császárnál nem járt sikerrel.”¹⁸

De mégiscsak érdekes, hogy e szöveges források szerzői miért a nádszálat választották közlekedési eszközül. Voltak előzményei ennek a motívumnak valahol? A nádszál nem a legkézenfekvőbb eszköz a folyón való átkeléshez, így hát elgondolkodtató, hogy miért is választották a szerzők.

¹⁴ Helmut Brinker. Lásd Brinker–Kanazawa 1996, p. 214.

¹⁵ Lásd még: Fontein–Hickman 1970, p. 54.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Brinker–Kanazawa 1996, p. 214.

5. kép: Li Gonglin (kb. 1041–1106)-nak tulajdonítva: *Arhát átkelése nádszálon állva* (részlet egy buddhista szenteket ábrázoló albumból). Valószínűleg 1106 előtt.

Vizsgálódásaink elvezetnek más képi ábrázolásokhoz, hogy megválaszolhassuk ezt a kérdést. Tudjuk, hogy a művészek gyakran használnak korábbi ábrázolási módokat, formákat –gyakran nem is tudatosan –, amikor új jelentéseknek kell formát adniuk. Így ábrázolták Jézust a legkorábbi időkben mint Apollónt, vagy a görög filozófusok figuráit használták fel a keresztény apostolok megjelenítéséhez. De több ilyen példa ismert a művészet történetéből.¹⁹

Mik voltak hát a forrásai Bodhidharma nádszálon való átkelésének?

Láthatjuk, hogy Bodhidharma nádszálás átkelésének vizuális ábrázolásai megelőzik az írásos forrásokban való megjelenésüket. Az „Arhátok átkelnek a folyón” téma megelőzi Bodhidharma átkelés-legendáját. Ezeken a festményeken és tusrajzokon a buddhista szentek (szanszkritul *arhátok*) nagyon hasonlóak a későbbi Bodhidharma-ábrázolásokhoz.

A híres kínai művész Li Gonglin 李公麟 (kb. 1041–1106) egyik album-lapján, ahol folyón átkelő *arhátok*at mutat be, nagyon jól példázza ezt a hasonlatosságot (5. kép).

¹⁹ Ahogy Ernst Gombrich írja *Art and Illusion (Művészet és illúzió)* című híres könyvében: „the familiar will always remain the likely starting point for the rendering of the unfamiliar; an existing representation will always exert its spell over the artist, even as he strives to record the truth.” Gombrich 1960, p. 82. Lásd még: Weitzmann 1986.

6. kép: Zhou Jichang (működött a 12. század második felében): *Arhátok átkelése* (részlet a Daitokudzsi, Kiotó, Japán gyűjteményében található tűz arhát-képről)
Kb. 1178, Déli Song-dinasztia

7. kép: Shang Xi (működött: 1426–1435): *Négy halhatatlan dicsőíti a Halhatatlanság istenét* 1435 előtt

Egy másik szemléletes példa a kiotói Daitokudzsi- 大徳寺 templomból származó 500 *arhátot* ábrázoló képsorozat egyik darabja, ahol az előtérben egy Bodhidharmához megtevesztésig hasonló buddhista szent látható, amint nádszálon állva kel át a vízen (6. kép).

Ezek a buddhista *arhátok* igen szoros kapcsolatban állnak a Kínában már a buddhizmus elterjedése előtt is oly népszerű taoista halhatatlanokkal, akiket gyakran ábrázoltak oly formában, hogy különféle képzelt és valóságos eszközökön – vagy épp eszközök nélkül –, a víz felszínén könnyűszerrel szelik a víz habjait, így kelve át száraz lábbal a tengeren. A taoista halhatatlanok különböző gyökerű ábrázolása számos ponton kapcsolódik a buddhista *arhátok* ábrázolásaival. A Song-korban, amikor először bukkan fel a nyolc taoista halhatatlan képi ábrázolása, nagy hatást gyakorolt bizonyos buddhista témák – köztük az *arhátok* – ábrázolási módjára is.

Két 15. századból származó példán ez egészen szépen látható. Az egyik Zhao Xi festménye, amely Zhongli Quan 鐘離權 halhatatlant ábrázolja, míg talán még szemléletesebb példa Shang Xi 商喜 (működött 1426–1435 között) festménye, ahol „Négy halhatatlan tiszteletét teszi a Hosszú Élet Istene előtt” (7. kép).

8. kép: Kim Hongdo (1745–1806): *Nádszálon álló alak*
19. század, felirat: „Átkelés a tengeren egy nádszálon állva”

KÉPÉRTELMEZÉSI PROBLÉMÁK – A KOREAI ÁTKELÉS-KÉPEK

Azokat a festményeket, amelyeken egy nádszálon látható figura található, általában minden további vizsgálódás nélkül automatikusan Bodhidharma-ábrázolásnak tekintik nemcsak a laikusok, hanem a szakirodalom jelentős része is. Sőt, maguk a művészek is igen szabadon kezelik a témát a későbbi századokban.

Két 18., illetve 19. századi koreai festmény esetében ez nagyon szépen kimutatható. Az egyik Kim Hong-do 金弘道 (1745–1806), az egyik leghíresebb Chosŏn-kori koreai festőművész alkotása (8. kép), amelyen a következő felirat olvasható:

„Nádszálon állva átkelés a tengeren”

Egy korábbi festményen, amelyet Shim Sa-jŏng 沈師正 (1707–1769) készített, az ábrázolt alak egy nádszálon állva látható, és a kép felirata így hangzik: „Bodhidharma átkelése a tengeren” (9. kép). Tudjuk azonban, hogy tenger nem fordul elő a Bodhidharmáról szóló írásos legendák között.

Így hát, mint ahogy azt korábban más kutatók is kimutatták (lásd pl. Faure 1991, p. 117), a chan (illetve zen) buddhizmusnak igen erős kötődései vannak a Kínában már a buddhizmus beérkezése előtt is oly népszerű taoista gondolatvilággal, és nagy valószínűséggel Bodhidharma tengeren való átkelésének gondolatát a Bodhidharma-ábrázolások eredetével összefüggő hiedelemvilágban kell keresnünk, ahol a buddhista szentek alakjait a taoista halhatatlanok jellegzetes tulajdonságaival ruházták fel.

A buddhista szentek ábrázolásából pedig kiemelve a nádszálon átkelő típust, azt Bodhidharma legendájának már szinte elidegeníthetetlen részévé tették, és beépítették a zen hagyományba.

KÉPEK ÉS SZÖVEGEK VISZONYA A MŰVÉSZETTÖRTÉNET-ÍRÁSBAN

A napjainkban is még mindig oly erősen meghatározó módszertani feltételezést, miszerint minden „narratív illusztrációt” törvényszerűen írásos szövegek előznek meg, újra kell értelmezniük a művészettörténészeknek.²⁰ Erwin Panofsky (1892–1968), a 20. század egyik legjelentősebb művészettörténésze is hangsúlyozta, hogy nem egyszerűen csak a szövegek hatnak a képek létrejöttére, de a képek legalább olyan befolyásoló erővel rendelkeznek, mint maguk a szövegek.²¹

²⁰ Lachman 1993, p. 241.

²¹ Marosi 1995, p. 26.

9. kép: Sim Sa-jöng (1707–1769): *Bodhidharma átkelése a tengeren*
 18. század, felirat: „Dalma [Bodhidharma] átkel a tengeren”
 és „Hyonje” [Sim Sa-jöng művészneve]

Az ázsiai művészettel kapcsolatosan is igaz ez az állítás. Ahogy James Cahill mondta egyik kínai művészetről szóló előadásában: „a régebbi tanulmányok valamelyest azt a leegyszerűsített álláspontot követték [...], hogy a szövegeket tekintették elsődlegesnek és állandónak, amelyekhez a képi ábrázolások mint illusztrációk tartoztak, amelyek célja csupán a díszítés és kiegészítés. A mostani tanulmányok már sokkal organikusabb kapcsolatrendszert látnak. Az újabb modell szerint a verbális és vizuális média sokkal hajlékonyabban viszonyul egymáshoz. Például illusztrációk létrehozhatnak újabb szövegváltozatokat, vagy bizonyos szövegváltozatok illusztrálását előnyben részesítve másokkal szemben [...] hangsúlyeltolódásokhoz vezethet a narratív történetben.”²²

Így hát az írásos források elsődlegességének hangsúlyozását, ami hosszú időközön át szerves része volt az ikonográfiai és ikonológiai tanulmányoknak, már nem tekinthetjük teljesen magától értetődőnek. Az az irányzat, mely szerint a képeket úgy nézzük, hogy azonosítjuk azokat valamiféle háttér-szöveggel, „azt eredményezi, hogy olyan történeteket találunk, amelyek sosem voltak szándékosan a műben kifejezésre juttatva”.²³

KÉPEK

1. Ismeretlen festő: *Bodhidharma átkelése egy nádszálon állva*. 1228 előtt, felirat: Changweng Rujing (1163–1228). [Fénykép; az eredeti kép: tus papíron, függő tekercskép, elveszett a II. világháború idején.] A reprodukció forrása: Brinker 1973, fig. 4.
2. Jitang Li Yaofu (jap. Kidō Rigjōfu): *Bodhidharma átkelése egy nádszálon állva*. 1317 előtt, felirat: Yisang Yining (jap. Isszan Icsinei, 1247–1317). [Tus papíron, függő tekercskép.] Metropolitan Museum of Art, New York. A reprodukció forrása: Brinker–Kanazawa 1996, pl. 89.
3. Ismeretlen festő: *Bodhidharma átkelése egy nádszálon állva*. 1303, felirat: Kian Szóen (1261–1313). [Tus és színek papíron, függő tekercskép.] Nanzenzsi, Kiotó, Japán. A reprodukció forrása: Kanazawa 1979, pl. 25.
4. Ismeretlen festő: *Bodhidharma átkelése egy nádszálon állva*. 1308 előtt. [Pacskolat egy 1308-ban készült kő domborműről.] Shaolin-kolostor, Songshan, Henan tartomány, Kína. A reprodukció forrása: Kidō Chūtaro 1987, fig. 11.
5. Li Gonglin (kb. 1041–1106)-nak tulajdonítva: *Arhát átkelése nádszálon állva* (részlet egy buddhista szenteket ábrázoló albumból). Valószínűleg 1106 előtt. [Tus papíron, albumlap.] Freer Collection, Smithsonian Institute. A reprodukció forrása: Meyer 1923, pl. XVI.
6. Zhou Jichang (működött a 12. század második felében): *Arhátok átkelése* (részlet a Daitokudzsi, Kiotó, Japán gyűjteményében található tíz arhát-képről). Kb. 1178, Déli Song-dinasztia. [Tus és színek selymen, függő tekercskép táblaképként felkasírozva.] Denman

²² James Cahill, „Types of Text-Object Relationships in Chinese Art”, address delivered on 01. 09. 1983, to the 31st International Congress of Human Sciences in Asia and North America; conference copy of the lecture, pp. 1–2 (31st CIISHAN: Abstracts of Papers, Tōkyō: Tōhō Gak-kai, 1983).

²³ Lachman 1993, p. 242., Alpers 1983.

- Waldo Ross Gyűjtemény [no. 06.291], Museum of Fine Arts, Boston. A reprodukció forrása: Wu Tung 1996, no. 35.
7. Shang Xi (működött: 1426–1435): *Négy halhatatlan dicsőíti a Halhatatlanság istenét*. 1435 előtt. [Tus és színek selymen, függő tekercskép.] National Palace Museum, Taipei. A reprodukció forrása: *Guo li Gugong Bowuyuan gu gong bao ji* 1985, pl. 146.
 8. Kim Hongdo (1745–1806): *Nádszálon álló alak*. 19. század, felirat: „Átkelés a tengeren egy nádszálon állva.” [Színek papíron.] Gansong Művészeti Múzeum, Szöul, Dél-Korea. A reprodukció forrása: [Ch’oi Sun-t’aek] 1998, pl. 40.
 9. Sim Sa-jöng (1707–1769), *Bodhidharma átkelése a tengeren*. 18. század, felirat: „Dalma [Bodhidharma] átkel a tengeren” és „Hyonje” [Sim Sa-jöng művészneve]. [Tus papíron.] Gansong Művészeti Múzeum, Szöul, Dél-Korea. A reprodukció forrása: *Gan Song Mun Hwa* 1980, 13.18.

IRODALOM

- Addiss, Stephen (1989): *The Art of Zen: Paintings and Calligraphy by Japanese Monks, 1600–1925*. New York: Charles Miers.
- Addiss, Stephen–Seo, Audrey Yoshiko (1998): *The Art of 20th Century Zen: Paintings and Calligraphy by Japanese Masters*. Boston: Shambala.
- Alpers, Svetlana (1983): *The Art of Describing: Dutch Art in the Seventeenth Century*. Chicago: University of Chicago Press.
- Awakawa Yasuichi (1970): *Zen Painting*. Tokyo: Kodansha International.
- Barnet, Sylvan–Burto, William (1982): *Zen Ink Paintings*. Tokyo: Kodansha.
- Belting, Hans (1987): *The End of the History of Art?* Transl. by Christopher S. Wood, Chicago: University of Chicago Press.
- Brinker, Helmut (1973): *Die Zen-buddhistische Bildnismalerei in China und Japan*. Münchener Ostasiatische Studien, Vol. 10. Wiesbaden: Franz Steiner.
- Brinker, Helmut (1994): *Zen in der Kunst des Malers*. Bern, München, Wien: Otto Wilhelm Barth Verlag.
- Brinker, Helmut–Kanazawa Hiroshi (1996): *Zen: Masters of Meditation in Images and Writings*. Based on a Catalogue of an Exhibition at the Museum Rietberg and Kyoto National Museum.
- Brinker, Helmut–Kramers, R. P.–Ouweland, C. (eds.) (1982): *Zen in China, Japan, East Asian Art: Papers of the International Symposium on Zen*. Zürich University.
- Buddhist Paintings of Korea*. Vols. 1–31 (1997–2004): Seoul: Buddhist Cultural Properties Research Institute.
- Cahill, James (1983): „Types of Text-Object Relationships in Chinese Art”. *31st International Congress of Human Sciences in Asia and North America (CIISHAN)*. Abstracts of Papers, Tōkyō: Tōhō Gakkai, pp. 2–276.
- [Chang Hee-jeong]. 張姬貞 (1996): „Chosŏn hugi Chogyesan chiyŏk bulhwaŭi yŏn’gu” 朝鮮後期 曹溪山地域 佛畫의 研究 (A Study of Buddhist Paintings of Late Chosŏn Dynasty in Monasteries on Mt. Chogyŏ). In: *Misul Sahak Yŏn’gu* 210, pp. 71–104.
- Chapin, Helen B. (1945–46): „Three Early Portraits of Bodhidharma”. In: *Archives of the Chinese Art Society of America* 1, pp. 66–95
- [Ch’oi Sun-t’aek] (1995): *Dalmado’ui segye* 達磨圖의 世界 [Bodhidharma világa.] Seoul: Hakmunsa kiadó.
- [Ch’oi Sun-t’aek] 최순택 (1996): *Dalmado’ui yŏn’gu* 達磨圖의 研究 [Bodhidharma-kutatás.] *Kukche sŏnmuhakhoe* 國際禪武學會 [International Association of Zen and Martial Arts] 5.1, pp. 21–107.

- [Ch'oi Sun-t'aek] 최순택 (1998): *Hangugŭi sŏnsŏhwa* 한국의 선서화 [Koreai sŏn festészet.] Seoul: Hakmunsa kiadó.
- [Ch'oi Wan-su] 최완수 (1996): *Sŏkchŏng sohwaŭip* 석정 소화집 [Sŏkchŏng szerzetes humoros történetei.] Seoul: Beomha kiadó.
- Colcutt, Martin–Jansen, Marius–Kumakura, Isao (1997): *A japán világ atlasza*. Budapest: Helikon–Magyar Könyvklub, 1997. [Eredeti cím: *Cultural Atlas of Japan*. Oxford: Andromeda, 1988.]
- Daruma ten* 達磨展 [Bodhidharma-kiállítás.] (1988): Tōkyō: Shinjuku Isetan Bijutsukan, January 4–10, 1988, no. 16.
- Dumoulin, Heinrich (1951): „Bodhidharma und die Anfänge des Ch'an Buddhism”. In: *Monumenta Nipponica*, Vol. VII, No. 1–2, January, pp. 67–83.
- Dumoulin, Heinrich (1992): *Zen Buddhism in the 20th Century*. Transl. by Joseph S. O'Leary. New York and Tokyo: Weatherhill.
- Faure, Bernard (1987): „The Daruma-shū, Dōgen and Sōtō Zen”. In: *Monumenta Nipponica*, 42.1 (Spring), pp. 25–55.
- Faure, Bernard (1991): *The Rhetoric of Immediacy. A Cultural Critique of Chan/Zen Buddhism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Faure, Bernard (1993): *Chan Insight and Oversight. An Epistemological Critique of the Chan Tradition*. Princeton.
- Fo-jih Ch'i-sung (1007–1072) and Tōrei Enji (1721–1792) (1964): *Damoduolo chanjing* 達摩多羅禪經 [Bodhidharma Zen Sūtra]. *Taishō Shinshū Daizōkyō Kankōkai* 大正新脩大藏經 [Tripitaka in Chinese]. Tōkyō: Taishō Issaikyō Kankōkai (T. 15. No. 618).
- Foulk, Griffith T.–Sharf, Robert H. (1993–1994): „On the Ritual Use of Ch'an Portraiture in Medieval China”. In: *Cahiers d'Extrême-Asie* [Revue bilingue de l'Ecole Française d'Extrême Orient, Section de Kyoto]. *Special Issue Ch'an/Zen Studies* 7, pp. 155–219.
- Fontein, Jan–Hickman, Money L. (1970): *Zen. Painting and Calligraphy*. Boston: Museum of Fine Arts.
- Gan Song Mun Hwa* [Gan Song Kultúra] (1980): Vol. 18: Painting XIII „Immortals and Figure”.
- Gombrich, Ernst Hans (1960): *Art and Illusion: A Study in the Psychology of Pictorial Representation*. London: Phaidon.
- Gombrich, Ernst Hans (1982): *The Image and the Eye: Further studies in the Psychology of Pictorial Representation*. London: Phaidon.
- Goodall, John (1979): *Heaven and Earth: 120 Album Leaves from a Ming Encyclopaedia Sans' ai t'u-hui, 1610*. London: Lund Humphries.
- Guo li Gugong Bowuyuan gu gong bao ji* 國立故宮博物院 [A Nemzeti Palotamúzeum kincsei.] (1985): Vol. 2. Taipei: Zhonghua Minguo Taibei shi.
- Heine, Steven–Wright, Dale S. (eds.) (2004): *The Zen Canon*. Oxford: Oxford University Press.
- [Hong Ip-ik, and Yi Pyŏng-gyo] 홍입익·이병교 (1993): *Dalmado: Hwabŏp immun kamsang paekt'ae* 달마도: 畵法入門 鑑賞百態 [Bodhidharmát festeni: 100 nagyszerű út a megvilágosodáshoz.] Seoul: Jayu Segye.
- [Hong Cha-sŏng, and So Ch'ŏn-sŏk] 홍자성·소천석 (1974): *Hongssi sŏnbulgijong* 홍씨 선불기종 [Halhatatlanok csodás történetei.] Sakbuk: Jayu.
- Hisamatsu Shin'ichi (1971): *Zen and Fine Arts*. Ford. Tokiwa Gishin. Tokyo: Kodansha International. (Eredeti cím: *Zen to Bijutsu*.)
- Jing, Anning (1996): „The Eight Immortals: The Transformation of T'ang and Sung Taoist Eccentrics during the Yüan Dynasty”. In: *Arts of The Sung and Yüan*. Ed. by Maxwell K. Hearn–Judith G. Smith. New York: Metropolitan Museum of Art, pp. 213–227.
- Jung Kwang: *The Mad Monk: Paintings of Unlimited Action* (1979): Berkeley: Lancaster-Miller Publishers.

- Kanazawa Hiroshi (1979): *Japanese Ink Painting: Early Zen Masterpieces*. Japanese Arts Library. Tokyo: Kodansha International and Shibundo.
- Kidō Chūtārō (1978): *Daruma to sono shosō* 達磨と其諸相 [Bodhidharma és ábrázolásai.] Tokyo: Heigo Shuppan-sha (eredeti kiadás: 1932 alapján).
- [Kim Ch'ang-bae] 김장배 (1999): *Hanguk'ŭi Dalmado* 한국의 달마도 [Koreai Bodhidharma-ábrázolások.] Seoul: Ehwa Munhwa.
- [Kim Ch'ang-bae] 김장배 (2007): *Hanguk'ŭi Modŭn Dalma* 한국의 모든달마 [Korea összes Bodhidharma-képe.] Seoul: Söyemun'inhwa.
- [Kim Na-mi] 김나미 (2002): *Kŭrimŭro mannanŭn Dalma* 그림으로 만나는 달마 [Bodhidharma képeken.] Seoul: Shikongsa, 2000.
- [Kim Yong-jae] 김영재 (2001): *Pulgyo misurŭl ponŭn nun* 불교미술을 보는 눈 [A buddhista művészetet néző szem.] Seoul: Sakyejul.
- [Koam] 고암 (2006): „Dalmado keinjŏn yŏnŭn tŭksan hwabaek ilnŏmesŏ munyŏmŭro” 달마도 개인전 여는 독산 화백 일념에서 무념으로 [Egyéni kiállítás Bodhidharmáról. Az egyszeri ragaszkodástól a nem-ragaszkodásig.] In: *Sŏn Munhwa* 6, pp. 50–55.
- Kodera, Takashi, James (1980): *Dōgen's Formative Years in China*. London: Routledge and Kegan Paul.
- [Kōjō] 光定 (1964): „Denjutsu Isshin Kaimon” 伝述一心戒文 (The Record of the Precepts in a Mind). In: *Taishō Shinshū Daizōkyō Kankokai* 大正新脩大藏經 [Tripitaka in Chinese]. Tokyo: Taisho Issaikyo Kankokai, (74), 639.
- [Kōkan Shiren] 虎関師錬 (1278–1348) (1921–1922): *Genkō Shakusho* 元亨釈書 [Buddhist history of the Genkō era]. Vol. 15–16. *Dai Nihon Bukkyō zensho*. Ed. by Takakusu Junjirō et al. Tōkyō: Yoseido. (Reprinted: *Suzuki gakujutsu zaidan edition*. Tōkyō: Kodansha 1970–1973, vol. 62, p. 66–230.)
- [Kōshū] 光宗 (1276–1350): *Keiran Shūyōshū* 溪嵐拾葉集 (*A Collection of Leaves Gathered in Stormy Streams*). (T.76.2410, 532b).
- Kuranaka Susumu (1996): „Shōtoku Taishi Kataoka Setsuwa no Keisei” 聖徳太子片岡説話の形成 [A Sōtoku hercegről szóló kataokai legenda eredetéről.] In: *Man'yo* 10, p. 61.
- [Kwanjo, Monk] 관조스님 (1999): *Sach'al pyŏk'wa* 사찰 벽화 [Buddhista falfestmények.] Seoul: Misul Munhwa.
- Lachman, Charles (1993): „Why Did the Patriarch Cross the River? The Rushleaf Bodhidharma Reconsidered”. In: *Asia Major* 6, pp. 237–268.
- Lancaster, Lewis R. (1983): *The Dirty Mop. Unlimited Action Paintings and Poems by Jung Kwang the Mad Monk*. Berkeley and Seoul: Asian Humanities Press and Po Chin Chai.
- Lopez, Donald Jr. (ed.) (1995): *Curators of the Buddha: The Study of Buddhism Under Colonialism*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- [Manbong sūnim: chungyo munhwajae che 48 ho] 만봉스님: 중요문화재 제 48 호 [Monk Manbong: living cultural asset no. 48] (2002): Seoul: Bongwonsa.
- Marosi Ernő (1995): *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- McFarland, H. Neill (1987): *Daruma: The Founder of Zen in Japanese Art and Popular Culture*. Tokyo and New York: Kodansha International.
- Mecsi Beatrix (1999): „Hogyan lett a szentből játékbaba?” In: *Műhely*, november, pp. 116–118.
- Mecsi Beatrix (2008): „The Power on Images on Texts Re-Examined: The Case of Bodhidharma's Crossing and the Mass-Consumption of Bodhidharma-images in Japan and Contemporary South Korea”, *Oriental Archive* (Archiv Orientalní), Quarterly Journal of African and Asian Studies, Oriental Institute, Prague (A Cseh Tudományos Akadémia referált szakfolyóirata), ISSN 0044-8699, Volume 76/ 2008, pp. 217-249.
- Meyer, Agnes E. (1923): *Chinese Painting as Reflected in the Thought and Art of Li Lung-Mien (1070–1106)*. New York: Duffield & Company.

- Nihon shoki* 日本書記 [Japán krónika.] (1987): Klasszikus kínaiból japánra fordította: Inoue Mitsusada. Tōkyō: Chūō Koronsha, pp. 98–99.
- O’Riley, Michael Kampen (2001): *Art Beyond the West*. London: Laurence King.
- [Pōmju sūnim Dalma sōmmuk] 범주스님 달마 선묵 [Pōmju szerzetes tusfestményei Bodhidharmáról.] (2001): Seoul: Hakmunsa.
- [Poun Jippu] 보운 집부 (2002): „1300yo nyōnmane Dalma daesa uri nara’e pong’antwaeda” 1300 여년만에 달마 대사 우리나라에 봉안되다 [A több mint 1300 éves Bodhidharma-tiszteletéről Koreában.] In: *Sōn Munhwa* 4, pp. 20–21.
- Sancaituhui* [kor. *Samjaedohwi*] 三才圖會 [Három világ összegyűjtött illusztrációi.] (1988): Szerk. Wag Qi 王圻 és Wang Siyi 王思義. Shanghai: Shanghai guji chubanshe.
- Sancaituhui* [kor. *Samjaedohwi*] 三才圖會 [Három világ összegyűjtött illusztrációi.] (2001): Seoul: Dongguk University.
- Seckel, Dietrich (1997): *Das Porträt in Ostasien*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.
- Sharf, Robert H. (2001): *Living Images: Japanese Buddhist Icons in Context*. Ed. by Robert H. Sharf–Elisabeth Horton Sharf, Stanford: Stanford University Press.
- [Sōkch’ŏn] 석천 (2001): „Dalmadowa hamkke ilch’ŏnobaeknyŏn jŏnūiroūi kihaeng” 달마도와 함께 일천오백년전의료의 기행 [150 év Bodhidharma-festészete.] In: *Sōn Munhwa* 8, pp. 99–105.
- Sōn Thought in Korean Buddhism* (1998): Ed. by the Korean Buddhist Research Institute, Seoul: Dongguk University Press.
- Stevens, John Yelen–Rae, Alice (1990): *ZENGA, Brushstrokes of Enlightenment*. New Orleans: Museum of Art.
- Szekigucsi Sindai (1967): *Daruma no kenkjū*. 達磨の研究 [Bodhidharma-kutatás.] Tokió: Iwanami Soten, pp. 205–210.
- Wang Yi-tung (1984): *A Record of Buddhist Monasteries in Loyang by Yang Hsüan-chih*. Princeton.
- Weitzmann, Kurt (1986): *The Cotton Genesis: British Library, Codex Cotton Otho B VI*. Princeton: University Press.
- Wu Tung (1996): *Masterpieces of Chinese Painting from the Museum of Fine Arts, Boston: Tang through Yuan Dynasties*. Tōkyō: Otsuka Kogeisha.
- ZENGA (1960): *Malerei des Zen-buddhismus*. Előszó: Rose Hempel. München: R. Piper.